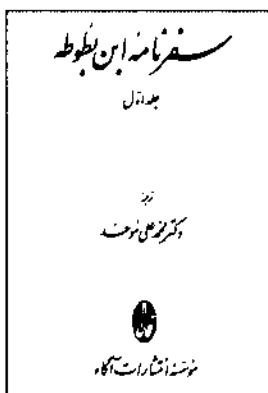

نکاتی چند درباره سفرنامه ابن بطوطه

● مجید حاجی تبار

- سفرنامه ابن بطوطه
- تالیف: ابن بطوطه
- ترجمه: دکتر محمدعلی موحد
- ناشر: آگاه، تهران، ۲ ج ۱۳۷۲

مقدمه خود از وی نام برده است. نام کامل وی محمدبن عبدالله بن محمدبن ابراهیم لواتی (منسوب به لواته از قبایل بربر) طنجی بوده و ابن بطوطه نام خانوادگی اوست که در حال حاضر نیز در مراکش رواج دارد.

وی در دو مورد، در سفرنامه‌اش به وضع خانوادگی خود اشاره دارد: یکی در اثناء مذاکره با سلطان محمد تغلق پادشاه وقت دهلی که می‌گوید پدران او از مشایخ و قضات بوده‌اند و در جای دیگر هنگام شرح مسافرت‌هایش به اندلس که قاضی شهر رنده را یکی از بنی اعمام خود معرفی می‌کند.

علاقه وافر ابن بطوطه به علما و قضات و مشایخ در جای جای سفرنامه‌اش کاملاً هویداست و اطلاعاتی که درباره خود بدست می‌دهد همین قدر می‌رساند که پس از مراجعت از سفر طولانی به زادگاهش، به شغل قضا اشتغال می‌ورزد تا اینکه در سال ۷۷۰ ه. ق. یعنی تقریباً ۱۶ سال بعد از پایان سفر، دارقانی را وداع می‌گوید. ولادت ابن بطوطه بر طبق آنچه که ابن جزئی از قول او نقل می‌کند به سال ۷۰۳ در شهر طنجه مراکش (مغرب) بوده‌است. بنابراین وی ۶۷ سال عمر کرده است. ابن بطوطه شخصیتی دوست داشتی دارد. مصاحبتش دلپذیر و اطلاعاتش نادر و پرارزش و گران‌بهاست.

مسافری است که نیکو خوی و آسان‌گیر و خوشگذران، نه سرد و گران‌جان، با خاطری بی‌قرار و ذهنی هوشیار و چشمانی نگران و نگاهی تیزبین و حافظه‌ای شگفت‌آور به دنبال حوادث است و در این جستجو، امانتداری صدیق و بی‌آلایش است.

زمان ابن بطوطه، عصر تاریخ‌نویسی و توجه به اخبار و احوال و اقوال و امم است. حمله مغول و آن کشتارهای دردناک که منجر به فروریختن اساس سلطنت‌ها و خلافت اسلامی و ظهور حکومت‌های جدید گردید و قطعاً موجب تحریک مردم به شنیدن اخبار و اطلاع از پیشامدهای کهنه و نو شد. عصر ابن بطوطه یعنی نیمه اول قرن هشتم و اوایل نیمه دوم این قرن مطابق با قرن چهاردهم میلادی از اعصار تحول و انقلاب در سراسر دنیای متمدن آن زمان به شمار می‌رفت. این تحول به صورت حرکت عالم اسلام و عرب به سوی تجزیه و انحطاط و گام نهادن عالم غرب و اروپا به جنبش بیداری بود.

نخستین بار متن کامل رحله در سال ۱۸۵۳ میلادی با ترجمه فرانسوی منتشر شد که بر اساس پنج نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی پاریس به انجام رسید. ^۵ تاکنون نسخه خطی دیگری از رحله در جای دیگر سراغ نده نشده است.

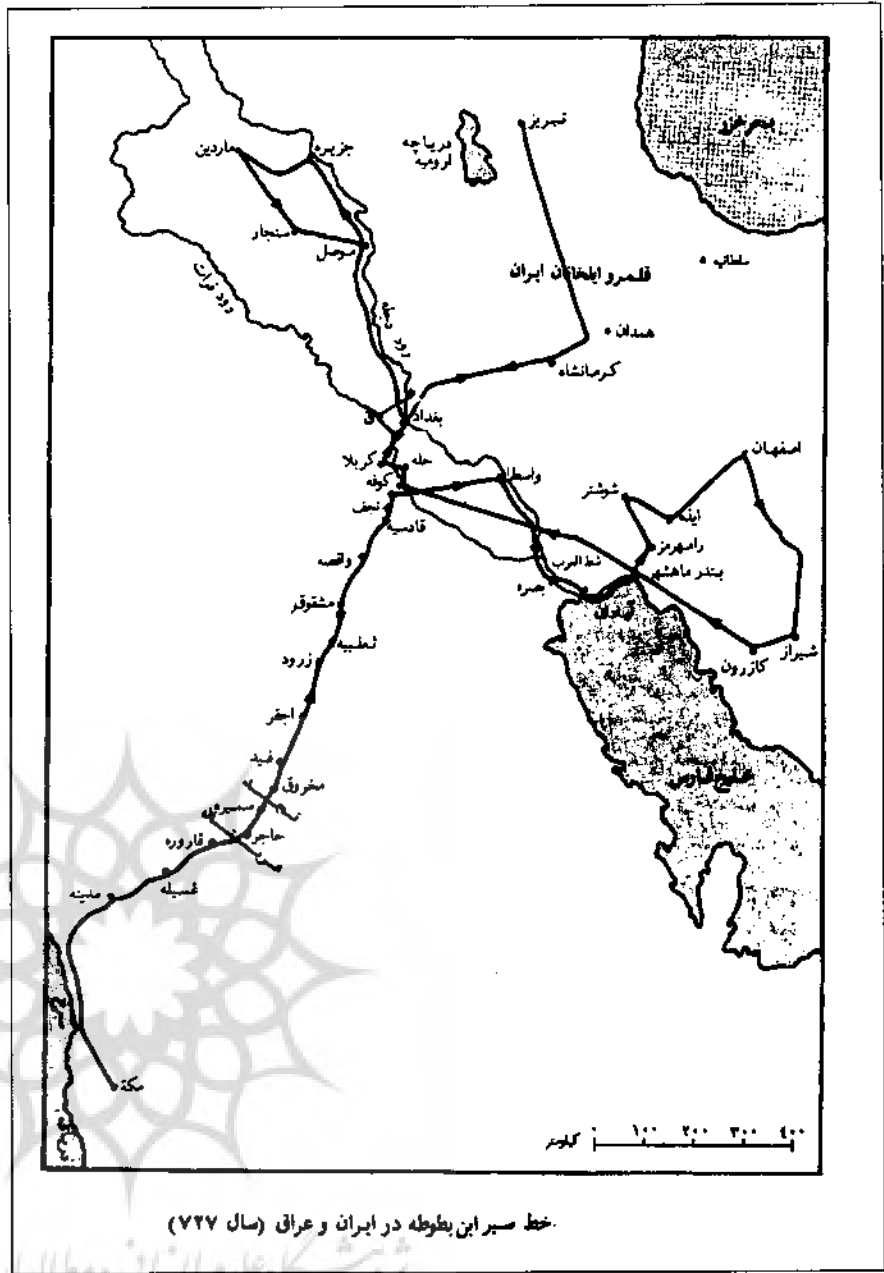
پیدا شدن متن کامل کتاب موجب شدت علاقه مستشرقین نامی گردید. دو دانشمند فرانسوی به نام‌های دفومری (defremery) و سانگوئیتی (Sanguinetti) اولین مرتبه متن فرانسوی رحله ابن بطوطه را چاپ و منتشر کردند که همچنان از اعتبار علمی برخوردار است. قسمت بزرگی از کتاب به خط خود ابن جزئی (دبیر دیوان دربار

سفرنامه یا رحله ابن بطوطه،^۱ از جمله سفرنامه‌های معتبری است که در قرن هشتم ه. ق. تدوین و انشاء شده و شرح مسافرت‌های طولانی و پرفراز و نشیب سیاح است.

سفرنامه‌ها را می‌توان در ردیف کتابهای مرجع قرار داد که در پژوهش‌ها و تحقیقات همچون راهنما و کلید در دست پژوهشگران و محققان قرار دارند. این آثار حاصل تلاش‌های کسانی است که بار محنت و رنج بسیار را به دوش کشیده و سال‌های دوری و فراق از موطن و خانواده و خویشان و اقرباء را تحمل کرده و آلام و تعب بی‌حد در راه عشق و علاقه خود که سیر و گنار در آفاقی ناشناخته است را پذیرا گشته و کتبی خلق کرده‌اند که در نوع خود آثاری جاودانه و ماندگار هستند و در راه آن بی‌خوابی‌ها، حقارت‌ها، اسارت‌ها، بیماری‌ها، خطرات، گرسنگی‌ها و تشنگی‌ها، را به جان خریده‌اند. گویانکه بسیاری سفرنامه‌ها نیز وجود دارند که صاحبان آنها مأموران و جاسوسان کشورهای مختلف بوده‌اند. سفرنامه! نامه وقایع و حوادث سفری است که مسافر در سیر آفاق با آن روبرو می‌شود و از آن حوادث یادداشت برمی‌دارد. این گونه کتب به دو صورت به کتابت درمی‌آیند یا سیاح تمام وقایع را به طور روزانه ثبت می‌کند و یا بعد از سفر و پایان سیاحت خاطرات سفر، یکجا تدوین می‌شد، هرچند در یادداشت‌های روزانه احتمال اشتباه و نقصان عمدتاً ناشی از نسیان کمتر است. برخی از این گردشگران نیز خود طراح و نقاش بوده‌اند و طرح‌هایی از بناها و بلاد تهیه نموده‌اند که از ارزش فوق‌العاده‌ای برخوردارند. سفرنامه در موضوعات مختلف و متفاوت به صورت توأم آن اطلاعات ارائه می‌نماید و معمولاً به همه چیز اعم از اوضاع سیاسی، اقتصادی و بولی، فرهنگی و مذهبی اجتماعی و سنن و... اشاره دارند. ممکن است در سفرنامه به موضوعات و مطالب جالب تاریخی بریخوریم که در هیچ منبع تاریخی دیگر قابل دسترسی نباشد و یا نکاتی که زوایای تاریک عصر خویش را روشن نماید چرا که سیاحان گاه به محل‌ها و اماکنی تردد داشتند که برای عامه امکان رفتن به آنجاها ممکن نبود و این از امتیازات سیاحان و یادداشت‌های آنهاست که از خصوصی‌ترین اسرار امرا و بزرگان برده برمی‌داشتند.

در اهمیت این گونه کتب و جایگاه آن‌ها در پژوهش‌ها همین بس که بسیاری از مورخین، تذکره‌نویسان و جغرافی‌دانان برای اثبات گفتار خود به این نوشته‌ها نیازمندند و ناچار به استناد و بهره‌گیری از آن‌ها هستند چرا که سیاح موضوع مورد اشاره را یا خود دیده و یا از کسی که شاهد بوده شنیده است و این گزارشات و اخبار همه دست اول و معتبر هستند. سفرنامه ابن بطوطه از جایگاه بسیار ارزنده‌ای در پژوهش‌های شاخه‌های مختلف علوم برخوردار است و شخصیت ابن بطوطه به عنوان یک سیاح در قرن‌ی پر از تحول و تغییر و انقلابات (قرن هشتم) بسیار جالب و بحث‌انگیز است.

متأسفانه از زندگی‌نامه ابن بطوطه بجز آن چه خود در سفرنامه‌اش آورده، اطلاعاتی در دست نیست. ابن خلدون که از معاصرین او است در

از آن سال تاکنون چندین بار تجدید چاپ شده است و در چاپ پنجم یک بار دیگر متن توسط مترجم مورد بازبینی و تجدید نظر قرار گرفته است. در ترجمه فارسی، کتاب به سی و دو (۳۲) فصل یا بخش در دو مجلد تقسیم شده است و هر بخش نیز شامل چندین عنوان می‌باشد که در فهرست اول کتاب به طور کامل ذکر شده است. برای هر بخش یادداشت‌هایی تهیه شده که در آخر هر مجلد با عنوان یادداشت‌های مترجم آمده است.

مترجم تصریح کرده که در تهیه این یادداشت‌ها، به منابع کهن، سفرنامه‌ها، تراجم رجال، جغرافی و کتب تاریخی و نوشته‌های محققان معاصر اعم از مقاله و کتاب مراجعه نموده است و از میان محققان، بیشتر به ملاحظات پرفسور گیپ در مجلدات سه‌گانه و نکات مورد توجه حسین اقامهدی در بخش‌های مربوط به سفر در هندوستان تا چین (Hussain. Aghamehdi, The Rehla of Ibn Battuta: Barodn, india: ۱۹۷۹)

و یادداشت‌های سعید حمدون و کینگ نوتل در بخش‌های مربوط به سفر در آفریقای سیاه:

(Hamdun. S. and King Noel, ibn Battuta in black Africa, london: ۱۹۷۵)

نظر داشته است. یادداشت‌های مذکور برای محققین و پژوهشگران که خواستار اطلاعات بیشتر و کامل‌تری هستند بسیار مفید و ارزنده است. نحوه نگارش و انشای سفرنامه بدین صورت بوده که این بطوطه خاطرات سفر را شرح می‌دهد و این جزئی، دبیر دربار سلطان ابوعثمان (پادشاه مراکش) گفته‌های او را تلخیص کرده و یادداشت می‌نمود. وی به دو صورت در کتاب دست برده و چیزهایی علاوه بر توضیحات این بطوطه اضافه نمود: اول؛ به صورت اظهارفضل‌ها و اضافات که این بیشتر در قسمت‌های مربوط به بلاد عربی است و دوم؛ به صورت تحریفات که بیشتر در مورد کشورهای غیراسلامی به چشم می‌خورد. به علت عدم آشنایی این جزئی با بلاد غیراسلامی، وی عین نقل قول‌های این بطوطه را آورده است و گاه به دلیل نامأنوس بودن اسامی، گسیختگی‌هایی در شرح وقایع مسافرت به چشم می‌خورد و یا در نقل عبارات فارسی و ترکی اشتباهاتی مشاهده می‌شود که باید گفت نتیجه تحریفات او است چرا که این بطوطه با زبان فارسی و ترکی کاملاً آشنا بوده است.

کتاب این بطوطه از سه جهت بر سفرنامه‌های دیگر مسلمانان برتری دارد:

نخست از جهت وسعت دامنه سفر که از طنجه مراکش شروع شده و به مصر، شامات، مکه، عراق و قسمت بزرگی از ایران، یمن، عمان، بلادالروم و قسطنطنیه، دشت قیچاق و ماوراءالنهر، افغانستان و سند و هند و جزایر جنوبی هندوستان و چین، اندلس، نیجریه و غیره بسط یافته است.

دوم؛ از جهت طول مدت سفر که از ۷۲۵ هـ. ق. آغاز و تا سال ۷۵۴ هـ. ق. یعنی حدود سی سال به طول می‌انجامد. سوم؛ از جهت ثبت و ضبط صادقانه آنچه که از اوضاع و احوال ممالک مختلف دیده است و بیان همه آنها بدون هیچ‌گونه تحریف و یا دخل و تصرف.

این بطوطه در سال ۷۲۵ هـ. ق. زادگاه خویش، طنجه مراکش را ترک گفت. در ابتدای سفر هدف وی زیارت خانه خدا بود و پس از حصول مقصود، قصد بازگشت به زاد و بوم خود را داشت و حتی در نخستین روزهای مسافرت، دوری از خانواده و خویشان وی را به شدت ملول نموده و قصد بازگشت داشت، لیکن طولی نکشید که سیاحت در آفاق به مذاق وی خوش آمد و عاشق سیر و سفر در سرزمین‌های ناشناخته و نادیده شد و از آن سال تا ۷۴۵ هـ. ق. پهنه دشت‌ها، دل بادیه‌ها و سینه دریاها را دیار به دیار و شهر به شهر و کوه به کوه گذار نمود. این سفرنامه تصویری بالنسبه صادق از زندگی مردم و وضع اجتماعی آن عصر ترسیم می‌کند و به حقیقت آئینه تمام‌نمایی است که زندگی معاصرین

سلطان مراکش) به دست آمد که مبنای طبع مزبور قرار گرفت. چاپ پاریس از پنج جلد تشکیل شده که چهار جلد آن شامل متن و یک جلد آن فهارس و اعلام را دربر می‌گیرد. تمام نسخ عربی بر اساس همان طبع پاریس استوار است ولی غلط‌های زیادی در آنها راه جسته است. تازه‌ترین و قابل اعتمادترین چاپ به زبان عربی مربوط به انتشارات دارالکتب العلمیه بیروت است که در سال ۱۹۸۷ میلادی منتشر شده است و می‌توان آنرا پس از چاپ پاریس بهترین چاپ رحله دانست.

در سال ۱۹۲۸ میلادی پرفسور گیپ برگزیده‌ای از رحله به زبان انگلیسی منتشر کرد و در دیباچه کتاب قول داد که تمام آن را ترجمه نماید. بدین ترتیب در سال ۱۹۵۸ جلد اول و در سال ۱۹۶۱، جلد دوم و در سال ۱۹۷۱ جلد سوم در سلسله انتشارات انجمن هاکلویت منتشر شد که آن سه جلد بیش از نیمی از سفرنامه را شامل می‌شد و دو جلد باقیمانده به سبب مرگ وی ناتمام ماند، منتهی در آخرین لحظات حیات، اوراق تهیه شده را در اختیار دستیار خود بکینگام؛ استاد دانشگاه لندن در کرسی مطالعات اسلامی قرار داد. لیکن هنوز آن دو مجلد به چاپ نرسیده است. این رحله به ترکی نیز ترجمه شده که جلد اول در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. سفرنامه این بطوطه برای اولین مرتبه در سال ۱۳۳۷ شمسی توسط دکتر محمدعلی مؤید به فارسی ترجمه شد و

زمان ابن بطوطه، عصر تاریخ نویسی و توجه به اخبار و احوال و اقوال و امم است

خویش را با تمام مظاهر نیک و بد و همه رسوم و آداب معمول بیان می‌دارد پیداست چنین کتابی که احوال و مراسم و عادات ملل گوناگون را از قلب قاره آفریقا تا کرانه دریای چین یکجا در خود داشته باشد تا چه اندازه نفیس و گرانقدر خواهد بود.

ابن بطوطه مورخ نیست اگرچه سرتاسر سفر وی وقایع و حوادث تاریخی است. وی داستان وقایعی که بر او گذشته را شرح می‌دهد و مردمی را که با آنها دیدار داشته از هر طبقه و صنفی و با هر خصوصیتی از زیرکی و رندی و مهربانی و عذوق و علمی و جاهلی و دیگر صفات بدون هیچ درنگ و تردید و یا دلواپسی شرح داده است. او از سفری می‌گوید که حدود سی سال طول کشید و در این سفر گاهی با اسب و آستر همراه کاروانیان و گاه در التزام مرکب پادشاهان بزرگ و گاه سوار بر قایق‌ها و کشتی‌ها به سفرش ادامه می‌داد و در این سیر از بیم و هراس‌ها و خطرات سخن می‌گوید که در جلوی راهش گسترده بود. وی در پی آن است تا هرچه را دیده و شنیده به درستی و صادقانه بازگوید ولی در بند تاریخ دقیق و توالی درست وقایع و تقدم و تأخر زمانی آنچه می‌گوید نیست و آنرا تضمین نمی‌کند. او قصه‌گویی است توانا و صمیمی که خواننده را به دنبال خود می‌کشد. وی برخلاف بسیاری از مؤلفین زمان خود که از توده عظیم مردم و عوام‌الناس به راحتی چشم‌پوشی می‌کردند و عنایت به احوال آنان را منافی پایه فضل و دانش خود می‌دانستند، به این طبقه از مردم توجهی ویژه دارد. صفحه به صفحه کتاب او مملو از اخبار این قشر از اجتماع است. او اگرچه در مسلک فقها و قضات است ولی در علوم اهل نظر نیست و شاعر و ادیب نیز نمی‌باشد تا بیان چنین مطالبی را دور از شأن علمی خود بداند بنابراین کتاب وی اگرچه از جهت زیبایی و لطافت و جنبه‌های فنی نوشتار مانند آثار مشابه نویسندگان معروف نیست لیکن در عوض از آفت تقلید و تکلف مصون مانده و وی آنچه را که می‌خواسته، به زبانی ساده و روان و بی‌پیرایه بیان می‌کند.

تمام مطالب سفرنامه به مدد حافظه ابن بطوطه پس از گذشت ۲۰ سال - کمتر و یا بیشتر- تدوین شده است و جالب اینجاست که همه ملاقات‌کنندگان را به اسم و رسم و لقب و نسب بعد از این مدت طولانی همچنان به خاطر دارد و ذکر می‌کند. از لحاظ اهمیت تاریخی سفرنامه همین بس که راجع به اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ممالک اسلامی در نیمه اول قرن هشتم هجری هیچ مطلب تحقیقی نمی‌توان اظهار کرد که از مراجعه به این کتاب بی‌نیاز باشد، بلکه رحله ابن بطوطه در موارد بسیاری یگانه منبع اطلاعاتی تاریخی و مستند منحصر به فرد به‌شمار می‌آید. خواننده در مطالعه این کتاب وضع کلیه ممالک اسلامی را در حساس‌ترین و بحرانی‌ترین اعصار تاریخی یعنی در فاصله ایلتار مغول و یورش تیمور مجسم می‌بیند.

بخش‌های مختلف سفر ابن بطوطه به نقاط مختلف حاوی مطالب ارزنده و حوادث مهم تاریخی آن اعصار است. مثلاً سفر وی به چین مقارن با آشوب و طغیان بر ضد حکومت مغول‌ها است.^۲ و یا در هندوستان همزمان با حکومت سلطان محمد تغلق، به این کشور مسافرت می‌نماید و مدتی طولانی در این کشور اقامت می‌گزیند و این اقامت طولانی با فراز و نشیب‌های فراوان سپری می‌شود.^۳ حکایت‌های سفرهای ابن بطوطه در مورد ایران مطمئناً برای ما ایرانیان شنیدنی‌تر و جذاب است.^۴ وی بسیاری از نقاط ایران را ندیده است ولی برخی مناطق را چون هرمز، لارستان، شیراز، اصفهان و شوشتر دو بار دیده است و از شهرهایی چون تربت‌جام، طوس، مشهد، نیشابور و بسطام یکبار گذر کرده است. معمولاً توصیف وی از شهرهایی که دو بار آنها را دیده با جزئیات بیشتری همراه است. اگرچه در بسیاری موارد گزارش دو سفر را با هم ادغام نموده است و ملاقات‌هایی که در سفر دوم داشته در ضمن حکایت سفر اول بیان نموده است. جالب اینجاست که سفر اول وی به ایران با سفر دوم تقریباً ۲۰ سال فاصله دارند.

حکایاتی که ابن بطوطه راجع به دربار هندوستان و اوضاع و احوال سلطان محمدبن تغلق و جهات ضد و نقیض و افراط‌گرایانه رفتار و کردار

سفرنامه ابن بطوطه

مقدمه

بکر محمد علی نوشت

نسخه استنادات آگاه

◀ نحوه نگارش و انشای سفرنامه بدین صورت بوده که ابن بطوطه خاطرات سفر را شرح می‌داده و ابن جزئی، دبیر دربار سلطان ابو عنان (پادشاه مراکش) گفته‌های او را تلخیص کرده و یادداشت می‌نمود

◀ به علت عدم آشنایی ابن جزئی با بلاد غیر اسلامی، وی عین نقل قول‌های ابن بطوطه را آورده است و گاه به دلیل ناآشنایی بودن اسامی، همسخنگی‌هایی در شرح وقایع مسافرت به چشم می‌خورد و یا در نقل عبارات فارسی و ترکی اشتباهاتی مشاهده می‌شود که باید گفت نتیجه تحریفات او است چرا که ابن بطوطه با زبان فارسی و ترکی کاملاً آشنا بوده است

آن پادشاه بیان نموده و مایه شک و تردید و سبب ناباوری مراکشیان آن زمان بود، حالا دیگر جزو مسلمات تاریخی است و یا بخش اعظم مطالبی که در مورد ایران و عراق و آسیای صغیر، دشت قبیچاق و ماوراءالنهر حکایت می‌کند با اسناد تاریخی مطابقت کامل دارد و حتی در برخی موارد از روایات وی در تکمیل یا توجیه نوشته‌های مورخان کمک گرفته می‌شود. در واقع روشن کردن بسیاری از زوایای تاریک آن عصر بدون بهره‌گیری از گزارش‌های ابن بطوطه میسر نیست.

داستان دلدادگی سلطان ابوسعید بهادرخان به بغدات خاتون، دختر امیرچوپان^۵ و کوششی که از سوی سلطان محمد الجایتو برای رسمیت دادن به مذهب تشیع در ایران به عمل آمده و واکنش عصیان‌آمیز در شهرهایی مانند شیراز^۶ و اصفهان^۷ و رویدادهایی مانند اینها شاید در منابع دیگر با بیانی متفاوت و گاه گرافه‌آمیز آمده باشد، لیکن چگونگی وضع اردوی ابوسعید بهادرخان و نقل و انتقال آن که به یک شهر متحرک شبیه بود و تشریفات و ترتیبات حرکت^۸ توصیف مدرسه شوشتر و طرز اداره آن و مجلس وعظ در مسجدجامع آن،^۹ مراسم عزاداری در میان لرها،^{۱۰} رفتار کلویان اصفهان و مهمان‌نوازی‌های آنان^{۱۱}، گردمایی زنان شیراز در مساجد^{۱۲} و رفتن اهل شیراز به زیارت قبر سعدی در همان زمان که کمابیش پنجاه سال از مرگ او می‌گذشت و خانقاهی که در کنار قبر سعدی بود که خود وی آنرا بنا نموده بود^{۱۳} و دیگر توصیفات که در هیچ کتابی ذکر نشده است را در سفرنامه ابن بطوطه می‌توان یافت. گزارش احوال جوانمردان یا اهل فوت در سرتاسر آسیای صغیر با آنهمه اطلاعات گران‌بها از برخوردها و منش آمیخته با مهرورزی‌ها و ایثار این اقوام را کجا جز در گزارش ابن بطوطه می‌توان یافت.^{۱۴}

این سیاح مغربی یک روز بیشتر در تبریز اقامت نداشت ولی آنچنان از بازار تبریز تعریف می‌نماید که در هیچ منبع دیگر قابل دسترسی نیست.^{۱۵}

این کتاب داستانی است شگفت‌آور و مشحون از ملاحظات دقیق و سرگذشت‌های فریبا و مضحک و ملال‌انگیز، تصویر زنده‌ای است از دنیای مشرق در قرون وسطی، مشرقی که از طنجه تا پکن و از ولگا تا نیجریه گسترش یافته و از دریچه چشم باریک‌بین و قریحه کنجکاو جهانگردی هوشمند مورد مطالعه قرار می‌گیرد که هر واقعه و سانحه‌ای در نظرش اهمیتی خاص دارد. پیداست که صاحب این قریحه که خود فردی از دنیای مشرق است همواره در پی جستجوی عجائب و غرائب است. از دریچه چشم ابن بطوطه یک پرنده دریایی را به بزرگی یک جزیره و یا چون کابوس وحشتناکی می‌بینیم که ملاحان هندی از آن در بیم و هراسند.

پی‌نوشتها:

- ۱- ابن بطوطه: سفرنامه، ترجمه: دکتر محمدعلی موحد، ج ۲، تهران، آگاه، ۱۳۷۳.
- ۲- همان، ج ۲، بخش ۲۹.
- ۳- همان، ج ۲، بخش‌های ۱۸ الی ۲۳.
- ۴- همان، ج ۱، بخش‌های ۶ الی ۸.
- ۵- همان، ج ۱، ص ۲۸۰.
- ۶- همان، ج ۱، صص ۴-۲۵۲.
- ۷- همان، ج ۱، صص ۲-۲۸۲.
- ۸- همان، ج ۱، صص ۹-۲۳۸.
- ۹- همان، ج ۱، صص ۵-۲۴۲.
- ۱۰- همان، ج ۱، صص ۷-۲۴۶.
- ۱۱- همان، ج ۱، ص ۲۵۱.
- ۱۲- همان، ج ۱، ص ۲۶۵.
- ۱۳- همان، ج ۱، صص ۹-۳۴۷.
- ۱۴- همان، ج ۱، صص ۵-۲۸۲.